

De trend van vernieuwing en onvermijdelijke polarisatie zette zich door in de derde periode (1965-heden), die de titel 'Kruispunt' heeft gekregen, omdat de kerk zich op verschillende terreinen (de liturgie, de vrouw in de kerk) op een kruispunt bevond van historische en toekomstige ontwikkelingen. Volgens de samenstellers van *Memoriale* staat de katholieke kerk de laatste jaren zelfs op het meest existentiële kruispunt uit haar geschiedenis: de overgang van herleving naar overleving. Opvallend in dit deel zijn de vele foto's waaruit blijkt dat vrouwen niet alleen buiten, maar ook in de kerk een belangrijke rol vervullen. Het feit dat voor dit deel ook geput kon worden uit de bijdrage van vrouwelijke fotografen, die in de overige twee delen vrijwel ontbreken, maakt dat in dit deel andere aspecten van het roomse parochielevens belicht worden dan in de voorgaande delen.

Met dit boek hebben Pijfers en Roes een veelomvattend memoriale samengesteld, dat een gedetailleerd beeld geeft van het leven in katholiek Nederland in deze eeuw. Dat dit beeld door de gekozen opzet fragmentarisch en onvolledig is, onderkennen zij zelf reeds in de inleiding (11). Per periode zijn de foto's thematisch geordend en de gebruikte thema's omvatten veel facetten van het katholieke leven, van sacramenten, priesterwijdingen, zusters, bedevaarten, nieuwe bisdommen tot de relatie met Rome toe. Helaas is door de gekozen lay-out het thema als voettekst wel erg klein aanwezig op de desbetreffende pagina('s). Schitterende foto's hebben een plaats gevonden in dit beeldverhaal, zoals de foto op bladzijde 190 van een oudere dame op weg naar de hoogmis en de foto van een pater op straat in gesprek met een parochiaan op bladzijde 249. Een portretfoto van bijvoorbeeld het echtpaar Derksen (339), dat met de opbrengst van de verkoop van zijn bungalowpark diverse geloofsactiviteiten financierde, lijkt daarnaast erg saai.

Tot slot mag nog een kleine kritische kanttekening niet ontbreken. De gegeven informatie en de foto's veronderstellen katholieke voorkennis, en het is jammer dat de samenstellers van dit bijzondere boek op deze manier hun doelgroep hebben versmald. De niet-katholiek voelt zich soms in de kou staan bij het bekijken en lezen van dit beeldverhaal, dat voor de katholieke een feest van herkenning zal zijn.

Harriët Koelewijn

R. Witte, *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 202 blz., f39,-, ISBN 90 6550 590 3).

'Hallo Nederlandsch-Indië, hier PC VJJ, de kortegolfzender der Philips-Laboratoria, Eindhoven, Holland'. Met die nuchtere aankondiging begon op 11 maart 1927 de PHOHI (Philips omroep Holland Indië) haar allereerste overzeese uitzending. De ontvangst in Indië was een ontroerende gebeurtenis; voor het eerst werd de stem van het moederland in de kolonie gehoord. Aangrijpend waren de woorden waarmee de NIROM (Nederlands-Indische radio-omroepmaatschappij) op 8 maart 1942 uit de lucht ging: 'Wij gaan sluiten nu. Vaarwel, tot betere tijden. Leve de Koningin'. Dat die inmiddels gevleugelde woorden bij zovelen in het geheugen werden gegrift zegt iets over de zeggingskracht die het medium radio voor de verspreid wonende Europeanen in de koloniale samenleving kon hebben. Voor de Indische omroep is veelzeggend dat dit roemloos einde het enige werkelijk gedenkwaardige moment is uit haar roemloze geschiedenis.

Het proefschrift van Witte over de Indische omroep doet uit de doeken hoe de mogelijkheden van het medium radio al vanaf het beloftevolle begin werden vermalen tussen de autoritaire bureaucratie en de cultuurbotte bevolking. Evenals alle andere media werd de radio door het

koloniale publiek gewaardeerd als oppervlakkig vermaak, en door de overheid als bedreiging van de openbare orde gevreesd en gebreedeld. Om dat kader duidelijk te maken opent Witte met een hoofdstuk over de onvrijheid van drukpers, nieuwsgaring en meningsuiting, voor Europeanen zo goed als voor Indonesiërs. Interessant is het stuk over de persbureaus. Uit zijn behandeling van de begunstiging van het Indische ANETA (Algemeen nieuws- en telegraaf-agentschap) en de tegenwerking van het ANP (Algemeen Nederlands persbureau) komt scherp de overzee zo sterk gevoelde en gevoede belangentegenstelling tussen moederland en kolonie tot uitdrukking. Deze spanning was ook bepalend voor de ontwikkeling en de activiteiten van de Nederlandse PHOHI (vanaf 1927) en de Indische NIROM (vanaf 1934), die samen de Indische omroep uitmaakten.

De PHOHI was voortgekomen uit de handelsbelangen van Philips en een aantal toonaangevende koloniale ondernemingen op het gebied van bankwezen, handel en scheepvaart. Inhoudelijk moest de zender de kolonisten een cultureel en politiek neutraal antwoord geven op het Indonesisch nationalisme. De commerciële zender werd al meteen inzet van de strijd van de Nederlandse omroepverenigingen. De PHOHI-zender kreeg in 1927 slechts machtiging voor proefuitzendingen, zodat in de beginjaren alleen delen van muziekstukken en lezingen werden uitgezonden. In 1930 bevochten de omroepen een deel van de zendtijd, wat voor Philips reden was de zender te sluiten. Na de heropening in 1933 maakten de omroepen nauwelijks gebruik van de toegemeten zendtijd. Het beleid van de Indische regering was geheel gericht op het blokkeren en neutraliseren van politieke berichtgeving, en met succes. De 'mir nichts dir nichts'-strijd tussen het koloniaal en commercieel neutralisme en het politiek sektarisme van de Nederlandse omroepen en de nationale politiek leidde tot een geleidelijke vermindering van de rol van de PHOHI in de koloniale en wereldomroep. In mei 1940 werd de PHOHI-zender door het Nederlandse leger opgeblazen.

Uit voorstellen van de kant van enkele particuliere bedrijven, waaronder NV Philips radio, de PHOHI en ANETA, kwam eind 1928 de NIROM tot stand, met als doel de ontwikkeling van een landelijke omroep in Nederlands-Indië. De NIROM verkreeg van de koloniale overheid een exclusieve zendmachtiging, die zo was ingericht dat de winstgevendheid van de onderneming en het staatsbelang beide werden gewaarborgd. Dit gebeurde onder meer door koppeling van een luistervergunning aan een omroepbijdrage aan de NIROM en vanzelfsprekend een strikt regeringstoezicht op de inhoud van de programma's.

Net als PHOHI richtte de NIROM zich op de Europese bevolkingsgroep. Beide, moeizaam samenwerkende, zenders droegen bij aan de bestaande tendens van versterking van de band met het moederland en vervreemding van de Indonesische samenleving. Daarbij dienden wel de nationale euvelen van democratie en verzuiling te worden weggefilterd. Het alleenrecht van de NIROM voorkwam ongewenste verdeeldheid en vergemakkelijkte regeringscontrole op de programmering en heruitzending van omroepstof uit Nederland. Overigens ontwikkelde de NIROM op aandrang van Indonesische luisteraars en in samenwerking met Indonesische omroepverenigingen een 'oosterse' programmering. Al gauw was het aantal luistervergunningen van Indonesiërs groter dan dat van Europeanen. Kenmerkend voor de koloniale apartheid was dat deze oosterse programma's aanvankelijk na de westerse uitzendingen werden uitgezonden maar al gauw via aparte zenders. In maart 1937 werd zelfs een aparte Oosterse omroepvereniging PPRK (Perkataan perhimpunan radio ketimoeran) opgericht, die eind 1940 met eigen uitzendingen begon. Witte vat het kernachtig samen: de boodschap kwam uit een verdeelde organisatie en was bestemd voor een verdeelde bevolking. Na de oorlog zouden voor PHOHI noch NIROM 'betere tijden' wederkeren; de PPRK groeide uit tot de republikeinse nationale radio-omroep.

Witte roept in zijn geschiedenis van de Indische omroep niet bepaald het beeld op dat ginds

iets groots werd verricht; het is eerder een droefstemmend relaas van gemiste kansen op het gebied van communicatie voor cultuuroverdracht en nationale ontwikkeling. In overeenstemming met het reactionaire, post-ethische klimaat van de depressiejaren werd alles ondergeschikt gemaakt aan korte-termijn economisch belang en politieke ordehandhaving. Wegens de krampachtige gezagshandhaving was Nederlands-Indië het laatste land ter wereld dat het radioluisterverbod ophief. Omwille van de krantenbedrijven mocht de radio pas berichten uitzenden, nadat ook alle kranten de ANETA-berichten hadden ontvangen.

De studie steunt in belangrijke mate op primair bronnenmateriaal over de NIROM, aangetroffen in het archief van Radio Holland. Voor zijn onderzoek heeft Witte gekozen voor een beleidshistorisch perspectief, en dat betekent veel aandacht voor zaken als besluitvorming en regelgeving, zendtijdverdeling, luistervergunningen, omroepbijdragen en reclamegelden. Zijn beschrijvende aanpak heeft een alleszins lezenswaardige studie opgeleverd, al doen de vele herhalingen, tikfouten, de soms slordige titelbeschrijving en onvolledige annotatie afbreuk aan het leesgenoege.

Belangrijker zijn de inhoudelijke beperktheden. Wat betreft de interne omroepgeschiedenis blijven de bedrijfsmatige aspecten onderbelicht. De verwevenheid met het nationale en koloniale kapitaal wordt wel aangestipt maar niet uitgediept. Het techniekhistorische aspect, toch niet onbelangrijk bij het onderwerp omroep, komt helemaal niet aan bod. Aan de radiotechniek in enge zin en de specifieke problemen in de tropen wordt geheel voorbijgegaan, zodat er geen aansluiting is op de schitterende literatuur van met name Aitken. De techniek als sociale constructie komt evenmin aan bod. Daardoor wordt de aansluiting op de theoretische en historische discussies gemist. Wat zegt de radio-geschiedenis over het thema 'techniek en imperialisme'? Hoe past het in J. A. A. van Doorns visie op Nederlands-Indië als koloniaal project? Wat is de waarde van de theorievorming over sociaal-technologische systemen? Deze laatste benadering zou voor een grootschalig technologisch systeem als de koloniale omroep waarschijnlijk vruchtbaar zijn geweest. Allerlei kenmerken daarvan — onder meer de grootschaligheid, het kapitaalintensieve karakter, de monopolisering, het strategisch belang, de rol van de overheid en de ruimtelijke groeidynamiek — lijken op te gaan voor de koloniale radio. Door uit te gaan van een dergelijke benadering zouden niet alleen de bilaterale monopolies van de koloniale staat met ANETA en NIROM scherper worden belicht, maar ook hun positie in het uitgebreide netwerk van bedrijven en overheidsinstellingen in de koloniale staat. De kritiek van de auteur op dat begrip (62-63) komt erop neer dat een koloniale staat wezenskenmerken van een nationale staat ontbeert en gaat daarom geheel voorbij aan het specifieke, inherent paradoxale karakter van die staatsvorm zoals geanalyseerd door onder meer Van Doorn. Het zijn juist die paradoxen die de Indische omroepgeschiedenis zo'n merkwaardige wending hebben gegeven.

J. N. F. M. à Campo

A. J. Geurts, *De 'groene' Usselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wie ringe rmeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997, Publicaties van het Sociaal historisch centrum voor Flevoland, Lelystad: Uitgeverij De twaalfde provincie, 1997, 264 blz., f59,50, ISBN 90 72380 56 8).

De inrichting van de Usselmeerpolders heeft menig onderzoekershart gestolen. Niet zo verwonderlijk wanneer wij ons realiseren wat voor een bijzondere, bijna magische metamorfose zich in het 'natte hart' van Nederland heeft voltrokken. In nog geen veertig jaar tijd is zo'n